

ПЛЕНАРНЫЯ
ДАКЛАДЫ

KAMUNIKAT.org

Ніл Гілевіч (Мінск)

Ад музейнай экзотыкі — да рэальнаага і паўнакроўнага нацыянальнага жыцця

Вельмі шаноўныя калегі!

У праграме кангрэса маё выступленне названа дакладам — гэта не зусім адпавядае рэальнасці. Усяго на ўсяго я хацеў бы падзяліцца з вамі некаторымі сваімі разважаннямі наконт станаўлення і ажыццяўлення ідэі беларускай дзяржаўнасці ў кантэксле тэмы кангрэса — “Беларусь паміж Усходам і Захадам”.

Асэнсоўваючы сённяшняе дзяржаўнае становішча Беларусі, спрабуючы ўяўіць, што нас чакае заўтра, якімі шляхамі і праз якія выпрабаванні нам даўядзеца праісці, мы, зразумела, не можам не азірацца і не ўглядзіцца ў сваё далёкае і не так далёкае мінулае. Гэта абсалютна неабходна, каб лепш зразумець сябе і лепш бачыць дарогу наперад. Як бы ні горка было гэта рабіць.

Тое, што павінна было забясьпечыць беларускаму народу пастаянна высокі дабрабыт, — квітненне і шчасце, стала прычынай яго блесконых няшчасцяў, яго цяжкага жыццёвага лёсу, яго глыбока драматычнай гісторыі. Маю на ўвазе геапалітычнае размяшчэнне Беларусі на карце Еўропы, што зрабіла яе пак-вапным кавалкам для больш энергічных блізкіх і далёкіх суседзяў і ўвесе час натхняла іх на прыобрannе гэтага кавалка да рук, на эканамічную, палітычную і духова-культурную экспансію.

Пачаліся гэтыя нашы драмы і трагедыі вельмі даўно, яшчэ ў часы існавання магутнай сярэдневяковай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, якое было і нашым дзяржаўным гаспадарствам, пра што сведчыць сама яго назва. Паступовы заняпад, а затым і ліквідацыя гэтай дзяржавы былі вынікам менавіта чужаземнай экспансіі, хоць садзейнічалі гэтаму і іншыя, так бы мовіць, унутраныя прычыны, на якіх у гэтым разе спыняцца не выпадае, тым больш, што яны толькі садзейнічалі працэсу, а не вызначалі яго.

На мой погляд, з вышыні часу, у які ўклаліся многія стагоддзі, сёння ўжо можна зусім пэўна гаварыць, што ўзніклая калісці задума распачаць экспансію на ўсход, на землі ўсходнеславянскіх народаў, была вялікай стратэгічнай памылкай Польшчы і рымска-каталіцкага касцёла, які яе ў гэтым падтрымліваў

і, можна сказаць, натхняў. На заходніх этнічных рубяжах Беларусі і Украіны павінна была быць і замацавацца мяжа паміж Еўропай усходній — з аднаго боку і Еўропай цэнтральнай і заходній — з другога. Не жалезная сцяна адчу́жэння, а празрыстая мяжа дружбы і супрацоўніцтва паміж добрымі суседзямі, мяжа, якая толькі прымушае лічыцца з правамі суседа і паважаць яго. На вялікі жаль, экспансія на ўсход пачалася. Не кожучы пра Беларусь, наўрад ці гэта было ў нацыянальных інтэрэсах самой Польшчы. Замест таго, каб мець побач за мірнага і дружалюбнага суседа суверэннае, незалежнае Вялікае Княства Літоўскае, Польшча ўсё зрабіла для таго, каб стаць суседкай грознай і ваяўнічай Расійскай імперыі.

Экспансія Польшчы на ўсход зруйнавала, у рэшце рэшт, нашу дзяржаўнасць і на цэлых стагоддзі зрабіла беларускі народ недзяржаўным, а гэта значыць, на стагоддзі затармазіла натуральны, свабодны практэс яго палітычнага, духовага і культурнага развіцця, развіцця яго нацыянальнай свядомасці. Была перарвана ўсталяваная і багатая традыцыя кніжна-літаратурнай мовы, у выніку чаго новая беларуская літаратура, у адрозненне ад, скажам, рускай ці польскай, пачала заяўляць пра сябе вельмі запознена, толькі ў сярэдзіне XIX ст. і цалкам на вусна-гутарковай мове, а не на глыбокай і плоднай глебе мовы літаратурнай, дагледжанай і культиваванай у часы Вялікага Княства. Што ж да сфераў науки і справаводства, дык тут пачатак выкарыстання беларускай мовы зацягнуўся яшчэ амаль на стагоддзе, аж да 20-х гадоў XX веку — да першай, нядоўга трывалай беларусізацыі ва ўмовах БССР. Гэтак жа, як літаратура, з аслабленнем і заняпадам нашай дзяржаўнасці ўсё больш слабелі і нацыянальна-беларускія асновы прафесійнай мастацкай культуры — прафесійнага тэатра, музыкі, жывапісу, дойлідства і інш. Бяспрэчна, гэта вельмі трагічныя стронкі нашай гісторыі — і мы, напэўна, пра іх не гаварылі б, калі б паследкі той трагедыі не адбіліся на ўсім далейшым лёсে нашага народа і краіны, калі б мы, беларусы, і сёння не адчувалі на сабе і ў сабе гнятлівы груз тae цяжкае спадчыны, ад якога ўсё ніяк канчаткова не вызвалімся. Была падточана і ў значайнай меры зруйнавана сама душа народа — шчодрая, таленавітая і самабытная славянская душа, якую, недабітую, недамучаную, недараспятую, пачалі пасля вядомых падзелаў Рэчы Паспалітай бязлітасна і апантанана руйнаваць ужо з другога боку — з усходняга.

Горкая праўда Гісторыі... Горкая спадчына, якая дасталася нам з мінулага. І з ёй, гэтай спадчынай, у памяці мы, аднак жа, верым, што яна не будзе ўскладніць ні сёння, ні заўтра нашых добрых ўзаемаадносін з суседзямі.

Шматвяковую гісторыю ўзаемаадносін Беларусі з Расіяй нават і спадчынай цяжка назваць, бо яна ў вельмі адчуўальныя меры — жывая рэальнасць, яна прамаўляе і заяўляе пра сябе на кожным кроку. Ды яшчэ як заяўляе! Чаго варты адно праведзены ў нас два дні назад гэтак званы ўсенародны рэферэндум! Байдай што нечуванае ў гісторыі цывілізаванага свету з'яўішча: кіраунік дзяржавы

ініцыюе рэферэндум з мэтай асуудзіць на пагібел мову асноўнага, карэннага насельніцтва краіны і канчаткова дабіць гістарычную памяць народа — ліквідаваць яго гістарычную нацыянальна-дзяржаўную сімволіку! Яшчэ больш нечуванае і сумнае, што народ падтрымаў гэтую ініцыятыву! Праўда, падтрымка эта — даволі адносная: ад агульнай колькасці выбаршчыкаў — каля 54 працэнтаў прагаласавала за дзяржаўную рускую мову і каля 49 працэнтаў — за новую, г. зн. за былую бэзэсэраўскую сімволіку. І тым не менш — прадэманстраваны ўсяму свету вынікі нацыянальной палітыкі, якая ажыццяўлялася ў Беларусі звыш 400 гадоў — спачатку Захадам, затым — Захадам і Усходам, і нарэшце — асабліва Усходам. На апошнім хацелася б трохі запыніца.

Як шаноўнай аўдыторыі добра вядома, неўзабаве па далучэнні Беларусі да Расіі (канец XVIII ст.) пачалася імперская каланізацыя беларускіх земель, наладжэнне ў нашым краі ваенных расійскіх гарадкоў, расійскіх памешчыкаў, чыноўнікаў, адміністратораў, а затым — і настаўнікаў, і юрыстаў, і святараў (замест каталіцкіх і уніяцкіх). Каб гэта не выглядала прымусовай, гвалтоўнай русіфікацыяй, у сярэдзіне XIX ст. была прыдумана і грунтоўна распрацавана г.зв. тэорыя “западно-руссизма”, паводле якой беларусы — гэта толькі частка адзінага рускага племя, іначай сказаць — гэта рускія, якія жывуть на заходзе Расіі, гавораць на дыялекце рускай мовы і ў пэўнай меры маюць свой гістарычны лёс — былі заваяваны літоўцамі і палякамі. Па зразумелых прычынах, “тэорыя” набыла надзвычай вялікае пашырэнне, на цэлае стагоддзе стала непрыхаваным афіцыйным пунктом гледжання. Усё, што было з ёй не ў згодзе, што процістаяла ёй, — бязлітасна жорстка падаўлялася. Прычым доўгі час — пад выглядам падаўлення “польскай інтрыгі”, намераў Польшчы аднавіць свою дзяржаўнасць у межах Рэчы Паспалітай 1772 г.

Бядотнае становішча беларускага народа, яго мовы і культуры ў ярме царскай імперыі — агульнавядомае, і паўтарацца няма патрэбы. Варта падкрэсліць іншае, а менавіта тое, што іні адна палітычна сіла ў Расіі пачатку XX ст. і зусім напярэдадні лютайской рэвалюцыі 1917 г. — ад манархістаў-чарнасоценцаў да эсэраў і бальшавікоў — не прызнавала права беларускага народа на самавызначэнне, на сваю дзяржаўнасць, нават на нацыянальна-культурную аўтаномію. Усе, без вынітку, стаялі на пазіцыях “западно-руссизма” і адмаўлялі існаванне беларусаў як асобнай нацыі і беларускай мовы як адной з самастойных славянскіх моваў. Можна не сумнівацца, што калі б не інтэнсіўны нацыянальны рух у Беларусі і не авбяшчэнне незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі — урад Савецкай Расіі не пайшоў бы на ўтварэнне БССР. Абставіны прымусілі яго зрабіць беларускаму народу гэтую літасцівую ўступку. З шасці беларускіх губерняў выдзелілі шэсць паветаў і сказалі: вось вам ваша дзяржава БССР. Радуйтесь!..

Даваць ці не даваць беларускаму народу права на ўтварэнне БССР крамлёўскія правадыры ставілі ў залежнасць ад поспехаў сацыялістычнай

рэвалюцыі ў Еўропе. Калі там не ўспыхне рэвалюцыя — тады БССР нейкі час хай пабудзе, а калі ўспыхне і пераможа — тады ніякая БССР не патрэбна. Або каб аблегчыць становішча Савецкай Расіі і ўратаваць савецкую ўладу — прымаецца рашэнне: няхай палаўіна Беларусі адыдзе пад Польшчу. Ну падумаць — бяда такая: чатыры мільёны беларусаў апынуліся за мяжою!.. Вось такая логіка, такі інтэрнацыяналізм, такое братэрства працоўных. Але і на лапіку тэрыторыі ў шэсць паветаў на пачатку 20-х гадоў моцна закрынічыла беларускае жыццё. Ідэолагі і руліўцы беларускага нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння паверылі ў лозунгі новай улады і шчыра ўзяліся за працу. У пачатку 20-х яны яшчэ не ведалі, што прымаюць удзел у непрыстойнай забаве чырвоных царадворцаў. Яны не ведалі, што ўжо ў 22-м годзе Іосіф Сталін, з уласцівым гэтаму клану цынізмам, пісаў Ульянаву-Леніну: “Маладое пакаленне камуністаў на ўскрайнях гульню ў незалежнасць адмаўляеца разумець як гульню, упарты прызнаючы слова аб незалежнасці за чистую манету і гэтак жа ўпарты патрабуючы ад нас правядзення ў жыццё літары Канстытуцыі незалежных рэспублік”.

Вось так, наўглыя прастакі нацыянал-камуністы! Вы ўсур'ёз паверылі ў суверэннасць і незалежнасць сваёй рэспублікі? Ну, што вы, што вы! Гэта ўсяго патрэбная нам да пары да часу палітычнай гульні.

Мы, беларускія навукоўцы і літаратары, здаецца, трохі перабольшваем поспехі нацыянальнага адраджэння Беларусі ў 20-я гады. Поспехі, вядома, былі — але на поўную сілу разгарнуцца тагачасным патрыётам Бацькаўшчыны не далі. Не далі ўсё тыя ж апосталы “западно-руссизма”, толькі ўжо з большавіцкім мандатамі ў кішэнях. З 1923 да 1930 г. не было, бадай, ніводнага з’езда КП(б)Б, ніводнага пленума ЦК КП(б)Б, ніводнай сесіі ці презідіума ЦВК БССР, на якіх бы ні ставілася пытанне аб небяспечным для савецкай улады і савецкай краіны беларускім нацыянал-дэмакратызме і аб неабходнасці бязлітасна з ім змагацца. Напачатку гэта гучала стрымана, а затым усё больш гучна і злавесна, а нарэшце ад пагрозаў і лаянкі пагромшчыкі суверэннай Беларусі, беларускай мовы і культуры, нацыянальнай асветы і навукі перайшлі да палітычных рэпрэсій, да фізічнай расправы з “нацдэмамі”, г. зн. з самымі перакананымі, самымі сумленнымі, самымі шчырымі ў працы патрыётамі Бацькаўшчыны.

На мяжы 20-х і 30-х гадоў працэс беларусізацыі ў Беларусі быў гвалтоўна спынены — на ім быў канчаткова паставлены крыж. Пачаўся працэс адваротны — працэс паступовай ліквідацыі таго, што было зроблена, што было заваявана. Пратэс суцэльнай фронтальнай русіфікацыі ўсяго грамадска-палітычнага, духоўнага і культурнага жыцця беларускага народа. Нацыянальна-беларускае ў Беларусі троху-патроху ператварылася ў музейную экзотыку — для паказу замежным дэлегацыям, для ідэалагічнай рэкламы. Напрыклад, у вялікім канцэрце выконваліся — адна беларуская народная

песня і адзін беларускі народны танец, — у якасці этнографічнага даважку, каб заўсёды можна было сказаць: а вось, калі ласка! Вось вам і наша беларускае!..

Колькі гадоў назад палітычная і ідэалагічная сітуацыя ў Беларусі пачала істотна мяняцца. Наступіў новы этап беларускага нацыянальнага Адраджэння. Паспрыяла гэтаму ў першую чаргу абвяшчэнне Беларусі незалежнай дзяржавай і прызнанне яе ў гэтай якасці сусветнай супольнасцю краін і народаў. Ад музейнай экзотыкі, да якой была зведзена ў нас беларушчына, зроблены першыя крокі да рэальнага і паўнакроўнага нацыянальнага жыцця. Падкрэсліваю, толькі першыя крокі. Але і яны страшэнна напалохалі сучасных “ворагаў беларушчыны”, сучасных апалаgetаў тэорыі “западно-руссизму”. Сёння “западно-руссизм” зноў з небывалым нахабствам падняў галаву. Чаму сёння? Таму што яшчэ нядаўна ў гэтым не было патрэбы. І так усё было зразумела: у СССР гіганцкімі тэмпамі ідзе зліцё нацый, нацыянальных моваў і культур, ідзе ўтварэнне новай гістарычнай супольнасці — безаблічнага савецкага народа. Беларусь, дзяякочы “бацькам нацыі”, дабілася ў гэтым накірунку асабліва вялікіх поспехаў, — пайшла, можна сказаць, наперадзе прагрэсу. Дзевяноста першы год акунуў актыўістамі гэтага прагрэсу ў сцюдзёную ваду і прымусіў іх на нейкі час палічыцца з рэальнасцю. Цяпер яны апомніліся, спахапліся і прыкладаюць усе намаганні, каб узяць рэванш, каб павярнуць ход гісторыі назад, у мінулае.

Шаноўныя калегі, сябры свабоднай і незалежнай Рэспублікі Беларусь! Як вы бачыце і разумееце, мы сабраліся ў вельмі складаны і нялёгкі для Беларусі, для нацыянальна свядомай беларускай інтэлігенцыі, для ўсіх шчырых патрыётаў беларушчыны час. Нялёгкі — таму што дарога да свабоды і незалежнасці лёгкай не бывае. Хацеў бы, каб ніхто з вас, нашых сяброў-гасцей, не ўсунніўся, што цяжкасці нас не спалохаюць і не стрымаюць. Тым больш, калі мы будзем ведаць, што побач з намі — вы.

Яўген Шыраеў (Масква)

Рэтраспектыўны погляд на этнічнае ўзаемадзяянне беларусаў з суседзямі

Каб высветліць этнічнае ўзаемадзяянне беларусаў з суседзямі, неабходна шукаць аб'ектыўныя прыкметы, надзейныя крыгтэрыі, якія дазволілі б адназначна ідэнтыфікацца і падзяліць ў геаграфічнай прасторы папуляцыі беларусаў у іх контактах з рускімі, палякамі, украінцамі, латышамі. Проблема гэтая не простая. Перш за ёсё, якія прыкметы павінны быць выкарыстаны, каб максімальна наблізіцца тут да ісціны? Як адбываўся практэс ўзаемадзяяння гэтых народаў? Што сфармавала сучасны генатып? Рэтраспектыўна

аналізуючы гісторычныя матэрыялы, абагульняючы вынікі даследавання вучоных розных напрамкаў (этнолагаў, антраполагаў, археолагаў, гісторыкаў і інш.), паспрабуем хоць бы часткова адказаць на гэтыя пытанні. Няма сумнення, што яны яшчэ доўга будуць хваляваць вучоных.

Такія тэарэтычныя паняцці, як менталітэт, этнас, нацыянальная належнасць, здаюцца на першы погляд даволі ўстойлівымі, яснымі, пэўнымі. Але вось на практыцы, калі іх прыкладаеш да рэальнага жыцця, не ўсё проста. Вучоныя даўно звяртаюць на гэта ўвагу. Сярод іх — наш калега Джым Дынглі¹. Даследуючы такія прыкметы этнасу, як мова, фальклорны вобраз, англійскі вучоны задае пытанне: што адбудзеца з менталітэтам беларуса, калі ён пераедзе з вёскі ў горад і пачне гаварыць на рускай ці польскай мове, калі яго жыццё стане тыпова гарадскім, не падобным на ранейшае? Далей Дынглі робіць выснову, што пытанне з менталітэтам калі і мае нейкае вырашэнне, то ляжыць яно недзе ў палітычнай сферы. З такой высновай можна пагадзіцца, але толькі часткова. Пытанне з менталітэтам звычайна паўстае, калі таго патрабуе само жыццё. Так, палітычныя падзеі апошняга дзесяцігоддзя, калі пачаў развольвацца Савецкі Саюз і ў выніку ўзніклі новыя незалежныя дзяржавы, выклікалі неабходнасць удакладніць межы дзяржаў, а гэта прывяло да ўваскращэння напаўзабытых паняццяў — менталітэт, этнас, генатып. Як вядома, першымі ўзнялі гэтае пытанне ў сувязі з пераглядам межаў краіны Балтыі. А цяпер, калі праблемы з палітычнымі межамі краіху нармалізаваліся, вывучэнне менталітэту, этнасу, генатыпу перайшло ў галіну чыстай навукі — гэта натуральнае імкненне любой нацыі пазнаць сябе, сваё паходжанне, гісторыю свайго народа.

Другім важным момантам з'яўляецца тое, што вывучэнне названых пытанняў становіцца прадметам адносна не да гарадскіх, а да вёсковых жыхароў, якія з'яўляюцца аўтахтонамі. Асаблівую цікавасць уяўляюць арэалы папуляцый з этнічнай і генетычнай аднастайнасцю і зменлівасцю, а таксама іх роднаснасць, духоўная сувязь з суседнімі народамі. Роднаснае найбольш поўна выяўляецца праз генетычныя і марфалагічныя прыкметы. Яны складаюць антрапалагічную аснову, па якой можна меркаваць пра сваяцтва з суседнімі народамі. Духоўная сувязь — гэта вераванні, традыцыі, звычай, фальклор таго або іншага народа. Калі гэтыя прыкметы магчымыя для вывучэння дзякуючы сваёй адкрытысці, то генетычныя прыкметы ў асноўным затоены, яны патрабуюць спецыяльных, больш працаёмкіх даследаванняў.

Калі рэтраспектыўна паглыбіцца ў вытокі з'яўлення чалавека на тэрыторыі Беларусі (а гэта адносіцца да часу, калі растаў апошні ледавік — недзе калі пяці сотняў пакаленняў таму), можна з дапамогай сучасных мета-

¹ Культура народов Великого Княжества Литовского и Белоруссии XIII – нач. XX вв. // Наш радавод. Гродна, 1992. Ч. 1.

даў комплексных даследаванняў этнолагаў, антраполагаў, біёлагаў, археолагаў, гісторыкаў і інш. выявіць найбольш значныя заканамернасці ў фармаванні генетычна-антрапалагічных асаблівасцей асобных папуляцый і этнасу цалкам, вызначыць этнагеаграфію расселення ў яе гістарычным працэсе і сучасным стане. Важнейшымі задачамі ў такім накірунку з'яўляюцца даследаванні размеркавання груп крыўі і іншых спадчынных прыкмет чалавека. У гэтым плане ўжо ёсьць шэраг даследаванняў, атрыманы цікавыя вынікі. Асабліва трэба адзначыць працы такіх даследчыкаў, як А. Мікуліч, В. Аляксееў, Т. Аляксееева, Я. Рагінскі і інш. Яны здолелі ўстанавіць эколага-генетычны і гісторыка-антрапалагічны ўзаемасувязі і знайсці адрозненні па гэтых паказчыках у Беларусі, якая здавалася раней аднастайнай. Вывучаны ступені ўплыву экалагічнага фактару, сацыяльнага асяроддзя на генетычную зменлівасць папуляцый у іх гістарычным развіцці. Вызначана, што генетычны фон і акаляючае асяроддзе ў сукупнасці з'яўляюцца асноўнымі фактарамі ўздзеяння на працэс фармавання гена. Высветлена, што папуляцыйна-генетычная зменлівасць адпавядае геаграфічным асаблівасцям тэрыторыі Беларусі. Вельмі цікавыя даследаванні спадчынной зменлівасці чалавека ў геаграфічнай просторы і на працягу часу жыцця пакаленняў, які паддаецца агляду.

Даследаванне гарадскіх папуляцый паказала, што яны толькі напалову фармуюцца коштам натуральнага прыросту. Астатняя частка з'яўляецца вынікам механічнага пераезду з іншых населеных месцаў як унутры краіны, так і з-за яе межаў. Бачная зменлівасць гарадскога насельніцтва на фоне адноснай антрапагенетычнай аднароднасці размеркавання насельніцтва сельскай мясцовасці сведчыць пра неаўтахтоннасць гарадскога насельніцтва амаль на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Выключэнне складаюць гарады Палесся, якія заходзяцца ў аграрных раёнах.

Праведзеныя комплексныя даследаванні прывялі да наступных цікавых вынікаў:

1. Славяне ў перыяд, што папярэднічаў іх расселенню, мелі блізкі антрапагенетычны тып з даславянскім насельніцтвам, бо ў працэсе расселення славян асіміляванне імі даславянскага насельніцтва на тэрыторыі Беларусі не прывяло да змянення антрапалагічнага тыпу.

2. Генетычна памяць з'яўляецца больш пераемнай у палаўненні з памяцю этнічнай самасвядомасці, мовы, веравызнання. Апошняя асабліва адчуваюць уплыў зневінных фактараў. Аналізуочы карты — этнаграфічныя, лінгвістычныя, веравызнаўчыя, якія адлюстроўваюць розныя перыяды, лёгка заўважыць, якія няўстойлівія гэтыя прыкметы. Так, на картах другой паловы XIX ст. і першай чвэрці XX ст. — меней, чым за паўстагоддзе — ва ўсходній частцы этнічнай Беларусі самасвядомасць насельніцтва змянілася больш як на чацвёртай частцы яе тэрыторыі. Рашаючую ролю тут адыграў такі вон-

кавы фактар, як палітыка. Апошні аказаўся рашающим і ў геаграфіі размеркавання насельніцтва па веравызнанні, асабліва гэта выразна адбілася ў Захоўний Беларусі.

3. На падставе даследавання генетычнай зменлівасці вялікіх папуляцый насельніцтва Беларусі і насельніцтва суседніх краін па 12 генах устаноўлена, што беларускі этнас не адрозніваецца ад прабацькоўскага (агульначалавечага) — літоўскага насельніцтва адрозніваецца толькі па двух генах, рускае — па трох, украінскае — па чатырох, польскае — па шасці. Насельніцтва заходніх абласцей Расіі складае генетычна адзіны з насельніцтвам Беларусі народ, што з'яўляецца натуральным, калі ўлічыць, што гэтая частка Расіі на ўсіх дарэвалюцыйных этнографічных, лінгвістычных (дыялекталагічных) картах адносіцца да беларускага этнасу.

З суседніх народаў генетычна бліжэй за ўсё да беларусаў літоўскі народ. Асабліва блізкае да яго насельніцтва паўночная-заходній і цэнтральны зон Беларусі, што карэліруеца з дадзенымі літоўскай этнографічнай карты².

Дадатковым пацвярджэннем вынікаў гэтага даследавання з'яўляюцца археалагічныя і краніалагічныя звесткі, атрыманыя шматлікімі даследчыкамі XIX і XX стст. (Т.Нарбут, Я.Тышкевіч, А.Кіркор, Ф.Пакроўскі, В.Шукевіч, Ф.Гурэвіч, В.Сядоў, Я.Звяруга, П.Траццякоў, М.Ткачоў і інш.). Блізкасць генатыпу цэнтральнай зоны Беларусі (нароўні з паўночна-заходнім) да літоўцаў стасуеца з вывадамі М.Ермаловіча пра месцазнаходжанне летапіснай Літвы.

Сказаное вышэй з усёй відавочнасцю даказвае адзінства антрапалагічнай асновы ў літоўскага і беларускага (у тым ліку цяперашняга заходнерускага) насельніцтва. Яна магла сфармавацца ў працэсе працяглых контактаў насельніцтва паўночных і паўднёвых галін еўрапеоідаў.

4. Беларусы паўднёвай зоны паводле антрапалагічных і генетычных асаблівасцей займаюць прамежкавае месца паміж папуляцыямі паўночных беларусаў і цэнтральна-ўкраінскімі папуляцыямі. Беларуска-ўкраінскае Палессе ў мінулым мела агульную прародавую папуляцыю, вытокі якой ідуць да часоў праславянскай расавай сукупнасці. Такі вывад пацвярджаецца і самім геаграфічным асяроддзем: прыродныя ўмовы існавання насельніцтва садзеінічалі ізаляванасці ўсяго палескага арэала. Ёсць падставы меркаваць, што мяжа паміж паўночнымі і паўднёвымі еўрапеоідамі праходзіць прыблізна на геаграфічных широтах прыпяцкага Палесся.

5. Беларускае сельскае насельніцтва, у адрозненні ад краін замежнай Еўропы, па сваім паходжанні складаеца з карэнных жыхароў, прымых спадкаемцаў больш старажытнага насельніцтва. Асабліва гэта датычыцца паўднёвага, палескага арэала.

² Carte de la Lituanie édite par les sains Bureau d'informations Lituanien. Lausanne. Institut Géograph. de Kummerly Berne.

6. У Беларусі выразна відаць два ачагі расаўтварэння: цэнтральна-ўсходніе ўропейскі і ўсходнебалтыйскі. Асноўныя ачагі этнічнага фармавання: паўднёва-заходні, паўднёва-ўсходні, паўночна-заходні.

Паўднёвым папуляцыі найбольш аддаленых ад паўночных. Гіпотэза, якая склалася ў гістарычнай і археалагічнай навуках аб накіраванасці міграцыйных хваляў у паўночным кірунку, пацвярджаецца апошнім даследаваннемі па генагеографії.

На старонках кнігі “Жывапісная Расія” аўтар нарыса “Беларуская Смаленшчына і суседзі” С.Максіма³ дае падрабязнае апісанне побыту і нораву смаленскіх беларусаў. З гэтага апісання вынікае, што нягледзячы на шматвяковае пражыванне ў суседстве з велікаросамі смаленскія беларусы істотна адрозніваліся ад велікаросаў як па сваім этнічным, так і па антрапалагічным тыпі. Эта акалічнасць прымусіла Максімава разглядаць смаленскіх беларусаў як нейкі зусім іншы, чужы для велікаросаў генатып. Здзіўляе тое, што аўтар не зрабіў колькі-небудзь сур'ёзную спробу знайсці гэтаму феномену навуковае тлумачэнне, а яно напрошваеца само па сабе: неспрыяльная прыродна-экалагічная сітуацыя (збалочанасць, заросласць лесам пры беднасці глебы), цяжкія сацыяльна-еканамічныя ўмовы, поўная залежнасць ад памешчыкаў, далёкіх па мове і культуры, ізаляванасць ад культурных цэнтраў з-за вельмі дрэнных камунікацый, працяглая варожасць з боку Маскоўі, пастаянная спусташальная войны, ускраіннае знаходжанне як у Вялікім Княстве Літоўскім і Рэчы Паспалітай, так і ў Вялікім Маскоўскім Княстве і Расіі сфармавалі той тып смаленскіх беларусаў і той склад іх жыцця, які іншым і не мог быць. Нялёгкія ўмовы жыцця фармавалі міралюбны і працавіты характар беларусаў, выпрацоўвалі ў іх звычку ні на што не спадзявацца, а здабываць сродкі для існавання ўласнай працай аратая. Альтэрнатывы для іх не было аж да самай адмены прыгоннага права. Як пісаў П.Сямёнаў, аўтар наступнага нарыса “Беларуская вобласць у яе сучасным эканамічным стане” ў той жа кнізе, з адменай прыгоннага права і будаўніцтвам дарог, асабліва чыгункі, эканамічны ўзоровень жыцця беларусаў за парыўнальна невялікі час незвычайна ўзрос.

Сёння мы маєм мноства навуковых звестак, якія сведчаць, што смаленскія беларусы, як і беларусы наогул, маюць свой, адметны ад велікаросаў этнагенетычны тып, у якім напэўна прысутнічае старажытны балцкі элемент. На яго ў час актыўных асіміляцыйных працэсаў з боку славян аказваўся не столькі генетычны, колькі моўны і культурны ўплыў, што нармальна для больш цывілізаванага, арганізаванага этнасу. Гэтым балцкім элементам сталі галінды, плямёны, якія былі шырока расселены тут да славянскай каланізацыі. Такі вывод стасуецца з сучаснымі генетычнымі і археалагічнымі дадзенымі.

³ Живописная Россия. СПб.; М., 1882. Т. 3. Западная и Южная Россия.

Такім чынам, адказ на пытанне, сформуляванае ў пачатку даклада, пра тое, хто беларусам бліжэй, роднасней па зневшніх і ўнутраных адзнаках, не можа быць адназначным. Ён вельмі залежыць ад таго, якія адзнакі браць у якасці прыярытэтных. Калі ўзяць этна-генетычныя і антрапалагічныя адзнакі, то беларусам найбольш роднасныя балцкія народы, а калі браць этна-лінгвістычныя і канфесійныя адзнакі, то ім роднасней рускія.

На фармаванне беларускай нацыі аказвалі ўплыву многія ўнутраныя і зневшнія фактары — экалагічнае асяроддзе, сацыяльна-еканамічныя ўмовы і перш за ёсё, асіміляцыйныя працэсы паміж плямёнамі славян і балтаў. Пры адсутнасці аднаго з фактараў не маглі б утворыцца такі генатып, такая мова, такія традыцыі і звычаі, якія маюць сёння беларусы.

Бруна Дрвескі (Парыж)

Беларусь як зона сутыкнення розных культурных традыций і фармавання асноў грамадзянскай супольнасці

Выбираючи сваю тэму, я меркаваў, што пункт гледжання вонкавага назіральника можа быць цікавы, каб акрэсліць спецыфіку беларускіх традыций, а таксама іх патэнцыяльную ролю ў фармаванні сучаснага грамадства, інтэграванага ў навакольны свет.

Большую частку сваёй гісторыі Беларусь падзяляе з суседнімі народамі. Яна была ў добрым і дрэнным сэнсе адной з удзельніц у будаўніцтве і развіцці кіеўскай, літоўскай, польскай, расійскай і савецкай дзяржаўнасці. З гэтай прычыны беларусы асабліва моцна адчуле розныя вятраты гісторыі, што і тлумачыць, чаму яны не могуць, у адрозненні ад сваіх суседзяў, ідэнтыфікацца толькі з адной дзяржаўнай і культурнай традыцыяй. Затое беларусы могуць лічыць сябе нашчадкамі ўсіх гэтых дзяржаўных традыций наройні з нацыямі, якія маюць прэтэнзіі на выключнасць у іх культываванні. Тоэ, што з'яўляецца патэнцыяльным козырам для беларусаў, стала для іх, аднак, крыніцай фрустрацыі ў перыяд фармавання сучасных нацый.

Для назіральnika звонку і асабліва з аддаленых заходніх краін Беларусь бяспрэчна ўяўляе сабой нешта новае, да чаго трэба прызычацца і што цяжка адназначна акрэсліць. Для французаў, якія прызычаюцца да нацыянальнай тоеснасці, заснаванай на дзяржаўнай бесперапыннасці, Беларусь уяўляецца як нешта малавыразнае, як пераходная тэрэторыя на шляху да Масквы і нават як дзяржава, можа быць, асуджаная на непазбежную страту незалежнасці.

Існаванне Беларусі з'яўляецца таксама загадкай як для бліжэйшых суседзяў, так і для многіх яе ўласных жыхароў. Гэтае існаванне сёння ўсё яшчэ часта ставіцца пад знакам запытання. На працягу сваёй гісторыі беларускае насельніцтва трапляла пад розныя ўплывы, што тлумачыць, чаму яно не маг-

ло ніколі цалкам прыняць аргументацыю розных сваіх суседзяў, якія адмаўлялі яго спецыфіку. Гэта дае Беларусі права на існаванне як дзяржавы.

Іншасць Беларусі адчуваюць і яе суседзі. Палякі, якія нарадзіліся сярод беларусаў і якіх лёс парапскідаў па свеце, ведаюць спецыфіку гэтай зямлі, якая ўвабрала ў сябе занадта многа польскіх уплываў, каб стаць расійскай, і якая ўвабрала таксама занадта многа ўплываў расійскіх, каб змагла стаць польскай. Расіяне, якія жывуць у Беларусі, у сваю чаргу часта выказваюць меркаванне, што спецыфіка гэтай краіны прайяўляеца ў больш лагодных, чым у суседніх краінах, адносінах паміж людзьмі і што людзі тут больш талерантныя.

Неяк раней давялося мне сустэрэцца з быльм маскоўскім карэспандэнтам органа французскай камуністычнай партыі, значыць, з чалавекам, які з прычыны сваёй “якабінскай”, “цэнтралізатарской” нацыянальнай культуры і сваёй сімпатыі да праекта пабудовы савецкага грамадства павінен быў мець, хутчай, схільнасць да ігнаравання беларускай спецыфікі. Аднак ён сцвярджаў, што колькі разоў ні прыязджаў у Беларусь, столькі разоў здзіўляўся пасля перасячэння мяжы паміж абедзвюма савецкімі рэспублікамі адрозненням у абліччы прыдарожных вёсак, паводзінах людзей, іх адносінах да працы і акруження. Яму ўдалося заўважыць у паўсядзённым жыцці, што выйсці з-пад цяжару векавых феадальных традыцый беларусам лягчай, чым расіянам, з прычыны меншага тут уплыву дэспатызму, наследаванага ад татарскіх ханаў. На яго думку, беларускі чалавек мае такія рысы, якія адпавядаюць патрабаванням нашага часу і цяперашнім накірункам.

Значыць, Беларусь існуе, калі яе жыхары, як і знешнія назіральнікі, заўважаюць яе адметнасць. Неабходна акрэсліць, у чым яна заключаецца:

- наколькі адметнасць Беларусі выводзіцца з рысаў, якія сама яна стварыла?
- наколькі адметнасць Беларусі з'яўляеца вынікам яе саўдзелу разам з рознымі суседзямі ў розных дзяржаватворчых і культуратворчых пракцэсах?
- наколькі адметнасць Беларусі выводзіцца з яе гістарычнай ролі пасрэдніка паміж яе суседзямі, якія вельмі адрозніваюцца па дзяржаўных і культурных традыцыях?

Культурныя традыцыі Беларусі

Паколькі беларусы да апошняга часу амаль ніколі не жылі ва ўласнай дзяржаве, цалкам адмежаванай ад суседзяў, цяжка ў іх заўважыць асобныя беларускія гістарычныя рысы, зрошты як і нацыянальныя, якія прайяўляліся б даволі выразна. З дагістарычных часоў, калі беларускія землі яшчэ не належалі ні да адной з дзяржаў, ідуць сляды язычніцкіх элементаў славянскасці. Хоць Беларусь і падзяляе іх з іншымі славянскімі народамі, але тут яны пакінулі найбольш моцны след.

Наступным важным элементам беларускай гістарычнай тоеснасці з'яўляеца горад Полацк, які з XII ст. выконваў самастойную ролю і з якога пазней

зыходзілі культурныя ўплывы на суседнія краіны. Палацк з'яўляецца важным сувязным звязом паміж традыцыямі, якія паходзяць з Візантыі, Кіева, і традыцыямі, якія сфармаваліся пазней у Маскве.

Уніяцтва — таксама адметная рыса гісторыі Беларусі; яно пакінула тут свой след. Аднак яно не з'яўляецца выключна беларускай з'явай, бо не магло існаваць без спалучэння візантыйскіх і кіеўскіх традыцый з уплывамі Рыма і Польшчы. Такім чынам, выразна відаць, што нават найбольш спецыфічныя беларускія рысы пачынаюць зязыць, толькі стаўшы звязном міжнароднага ланцуга сувязей.

Прымяочы ўдзел у развіцці традыцый, якія перакрыжоўваліся паміж сабой на працягу вякоў, насељнікі зямель рускай Літвы, а затым Беларусі былі пасрэднікамі ў распаўсюджванні культурных уплываў, што ішлі з Захаду на Усход ці наадварот. Дойліды, рамеснікі, пісьменнікі, друкары, выкладчыкі з Палацка і ўсёй Беларусі адыгралі немалую ролю ў развіцці расійскай культуры. Беларускі сялянскі фальклор падкамліваў славянскім аўтэнтызмам культуры суседніх народаў. Можа, гэта тлумачыць, чаму столькі польскіх пісьменнікаў і кампазітараў паходзяць з беларускай зямлі. У польскай культуре каштоўнасці, якія стварыла эліта, займаюць прывілеяванае становішча. Сутыкненне “польскай элітнасці” і “беларускай сялянскасці” стварыла вельмі творчую “мяшанку”, якой польская культура ўдзячна да сённяшняга дня. Прозвішча Міцкевіча з'яўляецца найвышэйшим сімвалам гэтага сімбіёзу, але можна бясконца пералічваць асобных людзей і цэлья роды, якія аказалі прыкметны ўплыў на развіццё польскай культуры і паходзяць з зямель, населеных беларусамі: Сапегі, Радзівілы, Касцюшко, Манюшка, Ажэшка і г. д. Уласцівасцю гэтай зямлі было тое, што яна дала свету шмат слынных людзей, якія абыядналі ў сабе рысы розных культурных традыцый.

У XX ст. гебраі-літвакі, г. зн. гебраі беларускія, адыгрывалі важную ролю ў развіцці сусветнага жывапісу, і цяжка было бы вызначыць такі факт, не заўважаючы інтэгруючую ролю, якую адыгрывала ў гэтым працэсе беларуская зямля. Марк Шагал — найбольш вядомая постаць у гэтым асяроддзі, але той факт, што ён не з'яўляецца ізаляванай з'явай, змушае нас задумацца: чаму менавіта беларуская зямля стала калыскай такога культурнага працэсу?

Калі коратка ахарактарызаваць гісторыю Беларусі, то можна зрабіць гэта ў выглядзе аднаго сказа: Беларусь — зона пастаяннага сутыкнення разнастайных уплываў і ўзаемапранікнення розных культурных традыцый. Самым дзіўным спосабам Беларусь, традыцыі якой у значайнай ступені засноўваюцца на сялянскім фальклоры, які ўласабляе ў сабе, напрыклад, для палякаў ідylію, “страчаную Аркадью”, выяўляе, аднак, у якасці галоўнай рысы хараектару амаль поўную адсутнасць засцянковасці, замкнутасці ў сабе. Беларусь дала свету асабліва вялікую колькасць людзей, якіх можна назваць двух- ці шматнацыянальнымі. Не так многа ў вас, напрыклад, значных гісторычных

постацей, пра якія вы маглі б цвёрда сказаць: “Ён быў толькі беларус, і ніякі іншы народ не можа яго сабе прысвоіць”. Беларус у нейкай ступені з’яўляецца зямлёй, прызначанай для развіцця ідэй адкрытага грамадства, універсалізму і інтэрнацыяналізму. Аднак сёння ад кожнага асобнага чалавека і кожнай групы людзей патрабуеца выразнае акрэсленне іх тоеснасці, што, у сваю чаргу, выклікае сітуацыю, калі адсутнасць адназначнага адказу трактуеца як праява ненормальнасці.

Нерэальнасць беларускага нацыянальнага праекта ў эру нацыяналізмаў

Не падлягае сумненню той факт, што беларусам па прычынах гістарычных толькі ў нязначнай ступені ўдалося ўключыцца ў плынь распачатага ў XIX ст. ёўрапейскага працэсу стварэння сваёй уласнай нацыі. Праўда, яны не раствараваліся сярод большай нацыі так, як, напрыклад, карнузельцы, палабы, фрызы. З другога боку, беларусам так і не ўдалося сфармаваць цалкам выкышталізаванае пачуццё нацыянальнай тоеснасці і агульнанацыянальны палітычны праект.

Пачынаючы з XIX ст., націск сучаснай “нормальнасці” становіцца даволі моцным, што і тлумачыць з’яўленне ў Беларусі дзвюх супрацьлеглых і адначасова падобных да сябе тэндэнций, мэта якіх — пераўтварэнне беларусаў у грамадства, цалкам падобнае да іншых. Адны сыны зямлі беларускай, усвядамляючы адсутнасць выразных, выключных і ўласных дзяржаўных традыцый, імкнуліся растваравацца ў ярка выяўленых, развітых дзяржаўных расійскіх, польскіх ці літоўскіх традыцыях. Іншыя ўсяляк імкнуліся стварыць міф пра існаванне старажытнага беларускага народа, які засноўваецца на асобных і замкнёных этнічных рысах. Аднак у беларускім выпадку ні адзін з гэтых шляхоў не мог даць психалагічнага камфорту, бо засноўваліся яны на адмаўленні часткі лакальнай традыцыі. Не ўдалося цалкам адмовіць своеасаблівасць беларускасці, але таксама не ўдалося і цалкам атаясаміцца з якой-небудзь дзяржаўной традыцыяй. Гэта і адрозніла беларусаў ад іншых суседзяў, якія з большай ці меншай тэндэнцыяй змаглі, аднак, развіць для сябе падобную, верагодную да пэўнай ступені аргументацыю.

Крыніцы сучаснай нацыянальнай свядомасці

Пасля ўзрушэння і няўдач, якія выклікала развіццё этнічных нацыяналізмаў, свет у нейкай ступені працверазеў. Сёння мы ведаем, што ўсюды на свеце нацыі пачалі з’яўляцца ў XIX ст. разам з асучаснівнем, развіццём прамысловасці, урбанізацыі. Сучасным светам кіруюць нормы. Раней нацыі ў сённяшнім разуменні не існавалі. Таму ўсюды былі ўнармаваны мовы, “адзяржаўлены” культуры, уніфікованы правілы, свядома ўроўнены тоеснасці. Гэта вынік развіцця сучаснай эканомікі, а таксама неабходнасці грамадскага развіцця. Асобны чалавек ці сацыяльныя групы, якія не месцяцца ў гэтых вы-

разна акрэсленых зверху нормах, маюць прыкрае адчуванне ненармальнасці, адсунутасці ўбок. Менавіта такое адчуванне часта сустракалася ў Беларусі.

Такі стан рэчаў з'яўляецца, аднак, адносна новай прыкметай у гісторыі чалавечства, таму яго неабходна зрэялітыўізаць, што дазволіць беларусам хутчэй прыстасавацца да новых рэаліяў канца ХХ ст. Да XIX ст. жывыя мовы не былі уніфікаваны, уяўлялі сабой мазаіку самых розных дыялектаў і гаворак. Пачуццё належнасці было значна больш дыферэнцыявана, а асобныя элементы тоеснасці накладваліся адзін на другі ў залежнасці ад рэгіёну, сацыяльных слаёў, формаў рэлігійных культав. Вельмі часта розныя фактары суіснавалі побач, што з'яўлялася прычынай немагчымасці дасягнення такої аднаўлітнасці грамадства, да якой мы прызычайліся, пачынаючы з XIX ст. Стваральнікі сучасных нацыянальных праектаў выбрали і спецыфічным чынам у XIX–XX стст. выкарысталі пэўныя элементы, здабытыя з гісторыі, пры дапамозе якіх можна было пераканаць масы, што іх нацыянальная тоеснасць існавала на працягу вякоў і што яе дастаткова толькі “абудзіць”. Аднак фактычна гэты працэс засноўваўся не толькі на аббуджэнні нібы затоеных нацыянальных сэнтыментаў, але таксама на стварэнні зусім новых контураў грамадскага жыцця, якія дазвалялі масам далучыцца да сучаснага грамадскага руху. Згодна з гэтай нацыяналістычнай тэорыяй ствараліся тэорыі, паводле якіх, напрыклад, усе французы павінны быті стаць прымымі нашчадкамі галаў, франкаў і каралёў Францы; усе палякі — нашчадкамі дынастыі Пястаў і Ягелонаў; усе расіяне і зрусыфікаваныя імі этнічныя групы — прымымі нашчадкамі Кіева, цароў і г. д., і г. д. ... Сёння вядома, што сярэдні жыхар Францы ніколі да XIX ст. не меў пачуцця французскасці, ён, зрэшты, часта нават не гаварыў па-французску. Тоё ж самае датычыць і ўсяго насельніцтва былога Рэчы Паспалітай абодвух народаў, якое пераважна належала да народных слаёў.

Чаму сёння, напрыклад, паляк з-пад Krakawa сялянскага паходжання меў бы права думаць, што яго продкі ўдзельнічалі ў жыцці польскага народа на працягу стагоддзяў у той час, як беларус з-пад Мінска, таксама сялянскага паходжання, не мае такога права? Бо на працягу ўсяго перыяду існавання Рэчы Паспалітай абодвух народаў і селянін з-пад Krakawa, і селянін з-пад Мінска маглі сказаць адно і тое ж адносна дзяржаўных спраў, ці — амаль нічога, хача яны аднолькава ўдзельнічалі ў тагачасных грамадскіх, культурных і эканамічных працэсах. Яны тады мелі вельмі падобнае пачуццё тоеснасці, якое засноўвалася на прывязанасці да лакальнай бацькаўшчыны і розных формаў культуры. Адрозненні ў іх грамадскай свядомасці амаль не існавалі, а нацыянальны свядомасці не было. Існавалі толькі рэгіянальныя адрозненні, пра якія ў той час амаль ніхто не думаў. І толькі працэсы “асучаснівання” прывялі да фармавання сярод сялян новых пачуццяў тоеснасці і сваёй належнасці да нечага большага, чым непасрэднае акружэнне. У вялікай ступені засноўваючы-

ся на рэлігійных адрозненнях, стваралася новая сімваліка, на падставе якой удалося прышчапіць нацыянальныя пачуцці.

Удалося тады тых жа сялян з-пад Кракава пераканаць, што яны з'яўляюцца сапраўднымі нашчадкамі польскай дзяржаўнай традыцыі, а з сялянамі з-пад Мінска гэта не ўдалося зрабіць. У Беларусі не было свецкіх ці рэлігійных эліт, якія адчувалі б неабходнасць у развіцці асобнага нацыянальнага пачуцця. Барацьба паміж элітамі, што скіяліся да Расіі, і тымі, што імкнуліся да Польшчы, прывяла да таго, што беларусы не змаглі атаясаміць сябе з выключна адной дзяржаўнай традыцыяй. Адсюль нарадзілася адчуванне спецыфікі Беларусі.

Ва ўсёй Еўропе ў той час сутыкненне вясковых ці вясковага паходжання масаў з вялікімі тэндэнцыямі развіцця прывяло да масавага выкрышталізавання нацыянальных пачуццяў, якія адпавядалі інтэграцыйным патрабаванням грамадстваў і іх элітаў. Дзяржавы, цэркви, грамадскія эліты выконвалі ў гэтых працэсах вядучую ролю, ва ўсякі разе на пачатковай стадыі. У многіх выпадках за права “кіраваць душамі” змагаліся розныя аўтары некалькіх канкурэнтных нацыянальных тэорый, з якіх адна нарэшце перамагала на дадзенай тэрыторыі. Такім чынам, напрыклад, брэтонцы сталі французамі, шатландцы — брытанцамі, горнасілезцы — палякамі, а ірландцы — асобнай нацыяй, як нарвежцы, ісландцы ці літоўцы. Сацыяльны націск знізу прывёў, у сваю чаргу, да развіцця інтэрнацыяналізму ці новых формаў больш дэмакратычнага патрыятызму. Беларусы ж ніколі канчаткова не маглі зрабіць выбар паміж канкурэнтнымі нацыянальнымі праектамі.

Няма падстаў, каб сёння французы ці палякі нешляхецкага паходжання маглі б спрошчана верыць у міф іх спрадвечнай належнасці да сваёй гістарычнай нацыі ў той час, як сённяшні беларус такога ж паходжання адчуваў бы сябе пакрыўджаным лёсам: верыў бы ў тое, што “нарадзіўся ўчора”.

Адрозненне заключаецца менавіта ў тым, што ў беларускім выпадку велізарная частка грамадства не іграла значнай палітычнай ролі на працягу стагоддзяў. Гэты факт з'яўляецца больш відавочным таму, што на беларускай зямлі паўсталі з часам выразнае адрозненне ў мове і рэлігіі паміж шляхтай і сялянамі, што ў іншых выпадках не праяўлялася ў такой жа ступені, нават калі і існавалі адрозненні ў мове эліты і народных масаў. Спецыфіка беларускай гісторыі заключаецца таксама ў тым, што грамадскія адрозненні тут былі больш заўважальныя, у выніку чаго цяжкі было ашукаць сябе і іншых і стварыць міф пра адвечнае існаванне нацыянальнай супольнасці. Каб развівацца, беларускаму нацыяналізму патрэбна было б, як і іншым, спаслацца на спрошчаныя гістарычныя шаблоны, з той толькі розніцай, што ў дадзеным выпадку выглядала б гэта больш карыкатурным і больш няўстойлівым, чым у іншым месцы. Гэта тлумачыць той факт, чаму беларуское нацыянальнае пачуццё развівалася амаль выключна ў межах сацыялістычнай ідэі, якая прызнала нацыянальную ідэю неад'емнай часткай агульначалавечага рэвалюцыйнага працэсу.

Нацыя ў перыяд постнацыяналізмаў

Невыразнасць беларускай нацыянальнай свядомасці не павінна сёння стаць для беларусаў прычынай для адчування фрустрацыі, хутчэй наадварот, бо тое, што было для іх недахопам у XIX і XX стст., сёння з'яўляецца козырам у абліччы XXI ст. Сучасная нацыя не можа быць замкнутай, як уяўлялі сабе гэта тэарэтыкі ў XIX ст.

Працэсы сусветнай інтэграцыі прывялі да сцірання адрозненняў паміж асобнымі групамі людзей і да зніжэння вагі нацыянальных пытанняў. У той жа час грамадства не хочуць цалкам растваравацца ў сусветным асяроддзі, як патрабуюць тэарэтыкі эканамізму і “сусветнага рынку без межаў”.

Прага грамадзян зрабіць грамадскае жыццё больш дэмакратычным можа прывесці да з'яўлення новай формы разнастайнасці і шматузроўневай тоеснасці — лакальнай, нацыянальнай, кантынентальнай і агульначалавечай. У гэтым працэсе нацыі не хочуць і не павінны знікаць, яны стануть інтэгральнай часткай дзяржаўнасці, дэцэнтралізаванай унізе, і сусветнай інтэграцыі наверсе. У гэтай сітуацыі Беларусь як аштар, дзе крыжуюцца шляхі, знаходзіцца на прывілеяванай у параўнанні з іншымі стартавай пазыцыі.

Дзяржаўных традыцый, да якіх Беларусь можа звярнуцца, існуе мноства. Такі стан рэчаў у XIX ст. нарадзіў непрыемнае пачуццё “ненармальнасці”. Аднак сёння змешванне культур становіцца сусветным правілам, і гістарычны вопыт беларусаў стаў прычынай таго, што Беларусь апярэдзіла ў дадзеным накірунку іншыя нацыі. Змяшэнне ў Беларусі патрыятычных і інтэрнацыянальных пачуццяў з'яўляецца асноўным козырам у працэсе будаўніцтва сучаснага грамадства, грамадства сапраўды дэмакратычнага, грамадзянскага, грамадства, якое засноўваецца на асветніцкіх вартасцях: свабодзе, роўнасці і брацтве.

Вялікія гістарычныя эпапеі, якія мелі месца на беларускай зямлі, вы, беларусы, павінны падзяляць з іншымі. Вашы продкі ўдзельнічалі ў агульначалавечых працэсах часцей і актыўней, чым іншыя народы, а іх вопыт з'яўляецца фактарам, які аблягчае стварэнне новага грамадства.

Гісторыя час ад часу падзяляла беларусаў, што было тады, напэўна, балючым, але гэта ж прывяло да фармавання свядомасці, якая адпавядае сёняшнім патрабаванням. Напрыклад, у час Напалеонаўскай кампаніі ў Расіі частка беларускага насельніцтва змагалася на баку цара, а частка — на баку Напалеона. Тыя, што змагаліся на баку цара, усведамлялі, што змагаюцца супраць захопнікаў, а тыя, што змагаліся на баку Напалеона, былі ўпэўнены, што змагаюцца за развал дэспатычнай імперыі. Па абодва бакі беларусы змагаліся кожны за сваю свабоду і супраць пэўнай формы прыгнёту. Таму яны і не змаглі поўнасцю атаясаміцца ні з царскай Расіяй, ні з напалеонаўскай Францыяй, а маглі толькі выбраць тое, што ім здавалася меншым злом. Менавіта такая сітуацыя нараджае пачуццё талерантнасці. Адносна французаў ці расіян гэта-

га сказаць нельга. Іх салдаты ведалі, што змагаюцца не толькі за афіцыйна аб'яўленыя прынцыпы, але таксама за эгайстичную экспансію ўласнага вала-дара і дзяржавы.

Прынцыпы Асветніцтва і развіццё нацыяналізмаў

Развіццё нацыяналізмаў адпавядала патрэбам развіцця цывілізацый у XIX ст., што прывяло да немагчымасці поўнай рэалізацыі прынцыпаў універсалізму, абвешчаных тэарэтыкамі эпохі Асветніцтва. У гэтым працэсе грамадствы, якія не здолелі сфармаваць выразна адасобленую ад іншых нацыю, не мелі ніякага шансу прасунуцца наперад. Менавіта такай была сітуацыя ў Беларусі. З гэтых жа прычын грамадствы, якія пад уплывам ідэалаў Асветніцтва на працягу пэўнага перыяду імкнуліся да будаўніцтва грамадзянскай нацыі, якая засноўвалася б на палітычных вартасцях, а не на тэндэнцыйна дабраных гістарычных, моўна-дыялектных, рытуальна-этнічных элементах, не маглі паслядоўна рэалізаваць гэтыя прынцыпы ў перыяд з'яўлення маладых нацыяналізмаў. Рэвалюцыйная Францыя, як пазней і савецкія рэспублікі, імкнулася, напрыклад, на пачатку свайго існавання пабудаваць грамадства раўнапраўных грамадзян на аснове неэтнічнай легітымізацыі. Але доўга ажыццяўляць гэты праект без сур'ёзных хібаў было немагчыма. З цягам часу ён вымушаны быў паддацца тагачасным патрабаванням развіцця. У XIX–XX стст. існавала неабходнасць развіваць дзяржавы з выразна акрэсленымі межамі, што рабіла немагчымай знешнюю эканамічную канкурэнцыю. Такая з'ява, між іншым, прывяла да развіцця французскага, расійскага ці польскага нацыяналізмаў. Унутры гэтых грамадстваў і сярод эліты існаваў націск, які паволі вёў да маргіналізацыі прынцыпаў цалкам грамадзянскай дзяржаўнасці.

Напэўна невыпадковым з'яўляецца тое, што амаль ва ўсёй тагачаснай Еўропе німецкая дэфініцыя нацыі, якая абапіралася на этнас, часцей перамагала французскую форму, якая засноўвалася на палітычным праекце раўнапраўных перад законам адзінак і грамадзян. Нават польская нацыя, эліта якой асабліва культивавала прынцыпы гуманізму, якія сфармаваліся яшчэ ў эпоху Асветніцтва, урэшце паддалася ўплыву німецкай нацыянальнай канцепцыі. Польская нацыянальныя паўстанні XIX ст. праводзіліся ў імя свабоды і брацтва народаў, у імя шматнацыянальнай і грамадзянскай дзяржавы. Але яны пацярпелі паражэнне, і паволі нарадзілася новая канцепцыя замкнутай польскай этнічнай нацыі, якая засноўвалася на каталіцкіх рытуалах. Нават паслядоўнікі Пілсудскага да 1939 г., як і камуністы пасля 1944 г., нягледзячы на тое, што іх радавод узыходзіць да асветніцкіх канцепций, паддаліся і ў многім прынялі “дэ-факта” канцепцыю этнічнай нацыі. У гэтым агульным кантэксце месца для беларусаў не было, бо яны, як і палякі, вынеслі з гісторыі прызвычаенасць жыць у межах шматкультурных дзяржаў, але яны не выконвалі

ні ў адной дзяржаве ролі адзінага цэнтра і ніколі не маглі ідэнтыфікаўца з прынцыпамі выключна этнічнымі, што, аднак, палякам было лягчай прыняць.

Нацыянальныя і палітычныя прынцыпы, распрацаваныя ў часы Асветніцтва, не маглі быць рэалізаваны паслядоўна, таму што грамадска-эканамічныя структуры ў XIX ст. рабілі немагчымай рэалізацыю адкрытага грамадства. Толькі цяпер, здаецца, з'явіліся такія магчымасці. Тэорыі, атрыманыя ў спадчыну ад дзеячаў Асветніцтва, не адпавядалі тагачасным рэаліям, затое яны выходзілі далёка наперад і падрыхтавалі глебу для новых грамадскіх фармацый у выглядзе новых і жывых грамадскіх вартасцей.

Задачы гісторыкаў Беларусі на сучасным этапе

Беларусь як гісторычная прастора сутыкнення розных уплываў мае перадумовы для выхавання свядомасці тоеснасці, якая گрунтуетца на тэртытарыяльных, а не этнічных асновах, на грамадскіх, а не нацыянальных прынцыпах. Менавіта для вас сёння наступіў той час, калі вы можаце як для сябе, так і для суседніх народаў выкарыстаць свой назапашаны вопыт і грамадскія каштоўнасці.

У вас перакрыжоўваюцца ўплывы, якія выводзяцца з старажытных часоў Кіеўскай Русі і аж да перыяду СССР праз перыяды Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай абодвух народаў і царскай Расіі. Кожная традыцыя, якая ўкаранілася ў вас, мае сваю спецыфіку. Гэта традыцыі, у якіх адны бачаць пераважна толькі станоўчыя акцэнты, а другія — толькі негатыўныя. Але ні адну з гэтых традыцый нельга агулам ахаяць, таксама як ні адну з іх нельга адназначна ўславіць. Таму беларусам лягчай, чым літоўцам, палякам, расіянам ці украінцам, не паддацца міфам і адназначным гістарычным ацэнкам. Вам лягчай глядзець крытычна з адлегласці на ваша агульнае з суседзямі мінулае. Вы — і асабліва гісторыкі, прызначаныя ў пэўнай ступені выконваць ацвержальнаяную ролю ў гэтым раёне Еўропы і адначасова ролю стварэння тут пэўнага гуманітарнага аптымізму. Такі гістарычны шанс нельга змарнаваць.

Гісторыя ёсьць такая, якой яна была. Мінулае змяніць нельга, але з яго можна чэрпаць тыя элементы, якія аказаліся ўстойлівымі і вартаснымі. Безумоўна, розныя пункты гледжання могуць і павінны адрознівацца ў ацэнках асобных працэсаў, але не трэба паддавацца спакусам, што вядуць да інструменталізацыі гісторыі ў інтарэсах асобных валадароў, якія прыходзяць і адыходзяць з палітычнай і эканамічнай арэны. Нельга таксама крыўдаваць на гісторыю, выкідваючы з яе пэўныя факты ці ствараючы гістарычныя міфы, якія не адпавядаюць рэаліям哉 того ці іншага перыяду. Што было, тое было, бо знайшло ў нейкі час дастатковую вялікую падтрымку грамадства дадзенага перыяду і не сустрэла моцнага супраціўлення. Калі было так, як было, пры ўсім крытычным бачанні, якое належыць захаваць, трэба прызнаць, што ў час свайго існавання такія дзяржаўныя ўтварэнні, як Кіеўская Русь, Вялікае Княства

Літоўскае, Рэч Паспалітая абодвух народаў, царская Расія, а таксама СССР, павінны былі ў вачах большасці тагачаснага насельніцтва Беларусі прынесці больш карысці, чым, напрыклад, шкоды, або, у крайнім выпадку, яна ўлічыць іх такімі, пакуль не было альтэрнатывай праграмы. Усе названыя вышэй гістарычныя фармацыі не змаглі б утрымацца так доўга, калі б не знаходзілі падтрымкі сярод тагачасных жыхароў і рэальна сфармаваных грамадстваў. На адных толькі рэпрэсіях нельга ўтрымаць ніводны лад. Заўсёды ўзнікае супраціўленне, калі грамадства даспела да чакання перамен, што беларусы на працягу сваёй гісторыі даказвалі неаднойчы бунтамі і змаганнем. Другая суперечка вайна, беларускі партызанскі рух сведчаць пра гэта лепш за ўсё.

Калі ўсе гістарычныя дзяржаўныя фармацыі, якія існавалі і развіваліся на працягу стагоддзяў, урэшце цярпелі крах, то гэта адбывалася таму, што ў нейкі момант (яго заўсёды цяжка вызначыць) яны пераставалі дастасоўвацца да новых патрабаванняў гістарычнага развіцця. Яны не знаходзілі ў той час сярод беларускай грамадскасці дастатковай падтрымкі, каб пераважная большасць гэтага грамадства лічыла, што іх варта бараніць.

Адны могуць, напрыклад, аддаваць перавагу Кіеўскаму перыяду, іншыя — перыяду Вялікага Княства Літоўскага, а яшчэ іншыя — перыяду савецкай Беларусі. Іншыя могуць яшчэ асабліва ненавідзець той ці іншы перыяд. Такое права мае кожны з нас як індывідуум. Нельга таксама адмаўляць і тое, што ад нас, гісторыкаў, патрабуецца яшчэ нешта. Патрабуецца павага да фактаў і людзей, якія сумленна ўдзельнічалі ў тым ці іншым гістарычным працэсе. Патрабуецца разуменне прычын, з-за якіх грамадства стала менавіта такім, а не іншым, да чаго імкнулася ў пэўныя моманты, якія прыярытэтны існавалі, якія яно бачыла сваю выгаду ў тым ці іншым працэсе і што, пры ўсіх сваіх недахопах, кожны грамадскі лад мог на дадзеным этапе гістарычнага развіцця прапанаваць.

Ацэнъваючы гістарычныя вопыты, неабходна перш за ўсё аб'ектыўна зразумець, што адбылося, каб потым можна было адшукаць самае трывалае і вартаснае. Кожны гістарычны перыяд пакінуў пасля сябе сляды, якія сёння могуць аказацца карыснымі элементамі. Трэба адкінуць пустыя мары пра ідеальную даўніну ці пазнейшае мінулае. Неабходна таксама пазбягаць аднабаковага асуджэння.

Сёння Беларусь стаіць перад новымі раздзеламі сваёй гісторыі і перад новымі патрабаваннямі. А перад гісторыкамі стаіць задача не прыдумваць адвольныя каштоўнасці для рэальніх існуючых беларусаў. Шлях элітарнасці і фактычнай пагарды да народа ў перспектыве робіць немагчымай пабудову сапраўднай дэмакратыі, свабоды, сацыяльнай роўнасці. Нядайні распад СССР яшчэ раз пацвердзіў, што нельга прымусам выхаваць новага чалавека, хоць савецкая гістарычная хвала так, як і папярэдня хвалі, дала пэўныя элементы і пэўныя каштоўнасці, якія прыжыліся. Савецкі перыяд, як і ранейшыя перыяды, пакінуў пасля сябе ўстойлівія сляды, якія адпавядаюць сённяшнім патра-

баванням, але гэты перыяд закончыўся, таму што ён не зусім адпавядаў свядомасці большай часткі грамадства, што таксама неабходна ўлічваць. Фарсіраваць гісторыю нельга. У крайнім выпадку можна прышчапіць некаторыя каштоўнасці з большымі ці меншымі затратамі, якія з гэтага моманту будуть развівацца па сваім ўласным шляху, гэта значыць незалежна ад грамадскіх і палітычных структур, якія іх спачатку распаўсюдзілі.

Задача гісторыка культуры Беларусі — растлумачыць, што адбылося ў яго краіне. Ён павінен зыходзіць з рэальнага становішча спраў і пазбягаць стварэння ідэалізаванага ці штучна створанага вобраза беларусаў дзеля патрэб той ці іншай ідэалогіі. Неабходна разумець, чаму беларусы як грамадства з'яўляюцца менавіта такімі, а не іншымі, паказаць, як гэта тлумачыць гісторыя, які творчы элемент мінулага можна выкарыстоўваць у сучасным грамадстве, а што з'яўляецца застойным ці нават рэгресіўным. Гісторык не можа быць апошнім інстанцыям у час выбару — толькі грамадства, якое існуе і якое трэба паважаць. Крыўдзіцца на грамадства нельга.

Беларускія традыцыі і выяўлік сучаснасці

Беларусы маюць цудоўную і адначасова цяжкую гісторыю. Калі часам здавалася, што беларус прымаў удзел у прыгнёце якой-небудзь нацыі, то толькі з прычыны сваёй належнасці да фармацыі, якая яму была чужой па нацыянальнасці, бо амаль ніколі беларуская нацыя не ўдзельнічала самастойна ў працэсе прыгнёту. Наадварот, вони продкі бралі самы актыўны ўдзел у шматлікіх цывілізацыйных місіях і культурных працэсах на мяжы паміж Усходнім і Захаднім Еўропай, напрыклад у развіцці розных формаў хрысціянства (праваслаўе, каталіцызм, пратэстанцтва, уніяцтва). Яны гасцінна прымалі іншаверцаў; на гэтай зямлі атрымалі развіццё Адраджэнне, Рэфармацыя, Асветніцтва і розныя формы сацыялізму. Беларусы ўнеслі свой уклад у рэвалюцыі 1905 і 1917 гадоў, а таксама ў антыфашистскую барацьбу. Безумоўна, з цягам часу кожны гістарычны працэс, у якім удзельнічалі беларусы, дазваў рознага роду скажэнняў, што сталася прычынай шматлікіх трагедый.

З вялікай цяжкасцю вам давялося выбірацца з-пад прыгнёту феадалізму. У гэтай частцы Еўропы даўжэй, чым дзе-небудзь, пераважала сельская гаспадарка, што перашкаджала цалкам прыстасавацца да агульнаеўрапейскіх, а затым і сусветных накірункаў развіцця. Савецкі сацыялізм даволі хутка пераўтварыўся ў постфеадальную спробу дагнаць ход сусветных падзеяў. У некаторых галінах яму гэта удалося, у іншых — прывяло да паражэнняў і трагедый. Але з гэтага перыяду вы выйшлі з сваёй сфермаванай дзяржаўнай структурай і акрэсленымі граніцамі. Сацыялізм з сучаснай фармацыі з цягам часу пачаў пераўтварацца ў вас, як і ва ўсім СССР, у постфеадальную структуру, якая прывяла да скажэння грамадскіх каштоўнасцей, на глебе якіх ён вырас. У яго ўсё часцей пранікаюць відочныя формы нацыяналізму, асабліва расійскага.

Гэта вялікая гістарычна трагедыя, але тым не менш каштоўнасці, якія большая частка беларусаў атаясмлівала і, здаецца, атаясмлівае сёння з добрай верай, нельга ні адмаўляць, ні пагарджаць. Гэтыя вартасці жывуць сваім жыццём незалежна ад скажэнняў і злачынстваў асобных валадароў, што неабходна таксама ўлічыць. Інакш нельга гаварыць пра гуманізм, пра павагу да рэальнаага чалавека, пра дэмакратыю. Аддзяліць зерне ад мякіны, шануючы чалавека і ўвесь яго вопыт, — вось галоўная задача, якая стаіць перад сённяшнімі гісторыкамі Беларусі.

Вашы гістарычныя традыцыі, як я ўжо заўважыў, у значнай ступені прыстасаваны да патрэб сённяшняга дня. У вас адсутнічае гістарычны горб у выглядзе былога нацыянальнай маніі вялікасці. Тоё, што калісьці магло здавацца козырам для многіх народаў, сёння, пасля гістарычнага вопыту XIX і XX ст., аказалася цяжкай ношай. Колькі нацый ахвотна рассталіся б з гарбом свайго каланіяльнага, імперскага, расіецкага мінулага. Беларусы не павінны зайдзросціць гэтым народам, бо, нягледзячы на іх сённяшнюю моц, яны змушены пераадольваць балесны і доўгі рахунак сумлення. Беларусам трэба толькі ўзняцца над звычкамі, узятымі ў спадчыну ад векавога феадальнага і постфеадальнага прыніжэння. Гэта неабходнасць з'яўляецца мабілізуючай. Таму не трэба браць прыклад з учараших правіцеляў. Не трэба адхрышчвацца ад суседзяў, з якімі жылі і ў радасці і ў горы.

Спецыфіка Беларусі ў тым, што гэтая краіна — спрадвечны абшар, куды пранікалі разнастайныя ўпływy, абшар талерантнасці і шматкультурнасці. Тут моцна ўкараніліся традыцыі тэрытарыяльнага патрыятызму, народнасці, грамадскага радыкализму. Усе яны неабходныя для развіцця універсалізму, без якога нельга пабудаваць новую Еўропу і трывалы сусветны лад. Менавіта гэтыя рысы, якія мацней, чым дзе, укараніліся тут, і адпавядаюць патрабаванням часу, дазваляюць Беларусі выйсці наперад. Такая сітуацыя вынікае не з генетычных рысаў этнічных беларусаў, а з спецыфікі гістарычнага развіцця Беларусі. Вось з гэтай прычыны мне асабліва дарагая гісторыя Беларусі — нават у сваіх складаных гістарычных момантах.

(Пераклалі з польскай мовы Ганна Цішук і Юрась Вашкевіч)